

ความเคลื่อนไหวทางการเมืองของขบวนการนักศึกษา กับประชาธิปไตย

Political Movements of the Student Movement with Democracy

พระครูสังฆรักษ์ยศวีร์ ปมุตโต¹ วิจิตรา ศรีสอน² สันฐาน ชยนนท์³

PhrakhrusangkarakYodsawi Pamutto Wijitra Srisorn Sunthan Chayanon

Received: May 1, 2022 Revised: May 1, 2022 Accepted: August 23, 2022

บทคัดย่อ (Abstract)

การศึกษาวิจัยครั้งนี้มีวัตถุประสงค์เพื่อศึกษาถึงพัฒนาการความเคลื่อนไหวทางการเมืองของขบวนการนักศึกษาที่เรียกร้องประชาธิปไตยตั้งแต่ในอดีตจนถึงปัจจุบัน และนำเสนอแนวโน้มความเคลื่อนไหวทางการเมืองของขบวนการนักศึกษากับประชาธิปไตยในอนาคต การวิจัยครั้งนี้เป็นการวิจัยเชิงคุณภาพ วิเคราะห์เอกสาร สัมภาษณ์เชิงลึก จำนวน 25 คน และการสนทนากลุ่มจำนวน 12 คน โดยนำข้อมูลที่ได้มาวิเคราะห์เนื้อหาประกอบบริบทแล้วนำเสนอเชิงพรรณนาความผลการวิจัยพบว่า ตั้งแต่ปฏิวัติเปลี่ยนแปลงการปกครอง 2475 เป็นต้นมา ขบวนการนักศึกษาก็อยู่ในยุคของเผด็จการ ส่งผลให้พลังนักศึกษาที่เริ่มก่อตัวขึ้นถดถอยสู่ภาวะซบเซา จนแทบไม่มีบทบาททางการเมืองที่สำคัญอย่างใดอีกหลายปี จากนั้นเข้าสู่พุทธทศวรรษ 2510-2520 อธิบายถึงพัฒนาการของขบวนการนักศึกษาภายใต้ระบอบเผด็จการได้เป็นอย่างดี เนื่องจากภายใต้การเมืองแบบปิดที่ไม่เปิดโอกาสให้สถาบัน และพลังทางการเมืองอื่น ๆ มีพื้นที่พัฒนา ทำให้ขบวนการนักศึกษาเป็นเพียงกลุ่มพลังชนชั้นกลางเดียวที่มีความสำคัญนำไปสู่การเปลี่ยนแปลงทางการเมืองเมื่อเข้าสู่พุทธทศวรรษ 2530-2550 พบว่า ขบวนการนักศึกษาไม่ได้เป็นพลังหลักในการ

¹ หลักสูตรรัฐศาสตรดุษฎีบัณฑิต วิทยาลัยการเมืองการปกครอง มหาวิทยาลัยราชภัฏสวนสุนันทา

Doctor of Political Science, College Politics and Government, Suan Sunandha Rajabhat University. E-mail: s62484944006@ssru.ac.th

² วิทยาลัยการเมืองการปกครอง มหาวิทยาลัยราชภัฏสวนสุนันทา, College Politics and Government, Suan Sunandha Rajabhat University. E-mail: wijitra.sr@ssru.ac.th

³ วิทยาลัยการเมืองการปกครอง มหาวิทยาลัยราชภัฏสวนสุนันทา, College Politics and Government, Suan Sunandha Rajabhat University. E-mail: sunthan.ch@ssru.ac.th

เปลี่ยนแปลงทางการเมืองอีกต่อไป พวกเขากลายเป็นเพียงพันธมิตรเชิงยุทธศาสตร์ให้กับพลังการเมืองอื่น ที่เติบโตขึ้นมาแทนที่ ซึ่งเป็นความถดถอยทางการเมืองของขบวนการนักศึกษา เข้าสู่ยุคปัจจุบัน พบว่า นักศึกษาเริ่มเคลื่อนไหวเป็นกลุ่มเล็กในยุคเผด็จการทหาร จากนั้นเข้าสู่การเลือกตั้งที่มีกติกาไม่ยุติธรรมนำไปสู่การเคลื่อนไหวใหญ่ ต่อสู้ด้วยยุทธวิธีต่าง ๆ ของนักศึกษาจนถึงขณะนี้ ส่วนแนวโน้มความเคลื่อนไหวทางการเมืองในอนาคต พบว่า 1. แนวโน้มด้านสาเหตุ ด้านข้อเรียกร้อง และด้านยุทธวิธีการเคลื่อนไหว ขึ้นอยู่กับเงื่อนไขโครงสร้างโอกาสทางการเมือง 2. แนวโน้มด้านการระดมทรัพยากรขึ้นอยู่กับความชอบธรรมของข้อเรียกร้อง

คำสำคัญ : การเมือง ขบวนการนักศึกษา ประชาธิปไตย

Abstract

This research has objectives to: study the development of students' political movement demanding for democracy from the past to present, and propose a students' political movement trend in the future. This study is considered as a qualitative research in which there are a documentary study, in-depth interviews with 25 key-informants, and a focus group with 12 individuals. The collected data were analyzed by using content analysis and presented in a descriptive manner. The results revealed that: since the revolutionary change in B.E. 2475 onwards, students' movement has been in the era of dictatorship resulting in a stagnation of students' forces in its initial stage. The students had almost no significant political role for many years. During B.E. 2510-2520, it could be seen vividly as a development of students' movement under the dictatorship since a political closure never allowed for political institutes and any other force a chance to emerge. The students' movements remained only critical bourgeoisie forces leading to political changes. During B.E. 2530-2550, it was found that students' movement became not only major forces in political changes but also strategic alliances with other political forces that were vegetated to replace. This became a political downturn of students' movement. At present, students began to take active roles as a small group under the military junta regime. An unfair election led to a large political upheaval with students' different tactics of fights. And The future

political movement trend, it was found that: 1. causal trend, demanding trend and movement tactics trend depends on the condition of political opportunity structure, 2. resource mobilization trend depends on the righteousness of the claims.

Keywords: Politics, Student Movement, Democracy

บทนำ (Introduction)

บทบาทของกลุ่มนักศึกษาจัดได้ว่าเป็นกลุ่มชนที่มีบทบาทสำคัญในการเป็นตัวนำการเปลี่ยนแปลงทางการเมืองในหลาย ๆ ประเทศ โดยเฉพาะอย่างยิ่งนักศึกษาจะเป็นกลุ่มที่มีบทบาทในการต่อต้านผู้นำเผด็จการ ต่อสู้เรียกร้องประชาธิปไตย และการสร้างความชอบธรรมในสังคม โดยนักศึกษาอาจใช้วิธีการประท้วงรัฐบาลที่กระทำการโดยไม่ชอบดังกล่าว จนเป็นผลทำให้เกิดการใช้กำลังรุนแรงต่อนักศึกษา และมีการรวมตัวกันต่อต้านล้มล้างรัฐบาลในที่สุด ยกตัวอย่างเช่น นักศึกษาในประเทศญี่ปุ่นได้ประท้วงสนธิสัญญาที่ญี่ปุ่นได้ทำกับสหรัฐอเมริกา จนกระทั่งมีผลทำให้รัฐบาลของนายโนะบุสุเกะ คิชิ ต้องหมดอำนาจ หรือกรณีของนักศึกษาในสหรัฐอเมริกาเดินขบวนประท้วงหน้าทำเนียบขาว ในกรณีที่สหรัฐอเมริกานำระเบิดไปทิ้งยังเวียดนาม และมีการคัดค้านสงครามเวียดนาม รวมทั้งนักศึกษาในประเทศ พม่า เกาหลีใต้ เวียดนามใต้ จีน อินโดนีเซียและไทย ก็ได้เกิดการเปลี่ยนแปลงทางการเมืองที่นำโดยนักศึกษาเช่นกัน (ชาญวิทย์ รักสกุลชน, 2556)

สำหรับขบวนการนักศึกษาไทยนั้นนิสิตนักศึกษาได้เข้าไปมีบทบาทสำคัญในการเรียกร้องประชาธิปไตยมาโดยตลอด นับตั้งแต่ประเทศไทยได้นำเอาระบอบประชาธิปไตยมาใช้เป็นเวลานานกว่า 80 ปี แต่ปรากฏว่าประชาธิปไตยที่นำมาใช้ไม่ได้รับการพัฒนาเท่าที่ควร ระบบการเมืองตกอยู่ภายใต้เผด็จการอำนาจนิยม สถาบันทางการเมือง ระบบรัฐสภา พรรคการเมืองขาดความเข้มแข็ง ไม่สามารถทำหน้าที่ของตนได้อย่างสมบูรณ์ กลุ่มพลังต่าง ๆ ในสังคมก็ไม่สามารถทำหน้าที่ในการต้านอำนาจทางการเมืองได้ ดังนั้น ขบวนการนักศึกษาจึงเป็นกลุ่มที่เข้ามามีบทบาทในการนำการต่อต้านรัฐบาลเผด็จการ เรียกร้องประชาธิปไตย และสร้างความชอบธรรมให้เกิดขึ้นในสังคม

ปัจจุบันได้มีปรากฏการณ์คนรุ่นใหม่ออกมาเคลื่อนไหวทางการเมือง โดยเริ่มจากหลังการรัฐประหารกลุ่มนิสิตนักศึกษามีการเคลื่อนไหวสนับสนุนกับเหตุการณ์นี้เพียงเล็กน้อย อย่างไรก็ตามกลุ่มนักศึกษารุ่นใหม่กลับกลายเป็นกลุ่มพลังจำนวนน้อยที่ออกมาต่อต้านระบอบทหารอย่างโดดเด่น กิจกรรมการเคลื่อนไหวต่อต้านคณะรัฐประหารส่วนใหญ่มีนักศึกษาเป็นผู้จัด และผู้เข้าร่วมหลัก แต่ในคราวนี้การจัดตั้ง และยุทธศาสตร์ทางการเมืองของนักศึกษารุ่นใหม่แตกต่างจากรุ่นก่อนหน้า พวก

เขาไม่ได้จัดตั้งในรูปแบบขบวนการนักศึกษาที่เป็นเอกภาพ มีมวลชน และการนำที่เข้มแข็งดังเช่นในอดีต ทว่ารวมตัวเป็นกลุ่มเล็ก ๆ หลากหลายกลุ่มอย่างกระจัดกระจาย โดยใช้รูปแบบการเคลื่อนไหวเชิงสัญลักษณ์ ใช้อาวุธทางวัฒนธรรม และโซเชียลมีเดียที่ทรงพลัง และการเคลื่อนไหวของพวกเขาสามารถดึงดูดความสนใจจากสื่อมวลชนได้แม้ว่าพวกเขาจะมีจำนวนน้อยมาก (กนกรัตน์ เลิศชูสกุล, 2556)

จากนั้นพรรคอนาคตใหม่ถูกยุบ การชุมนุมก็เริ่มต้นขึ้นซึ่งจัดโดย สหภาพนิสิตนักศึกษาแห่งประเทศไทย (สนท.) ที่ลานปรีดี พนมยงค์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ เมื่อวันที่ 22 กุมภาพันธ์ 2563 การชุมนุมมีลักษณะเป็น Flash mob มีการกำหนดระยะเวลาเริ่ม และสิ้นสุดการชุมนุมอย่างชัดเจน มีผู้เข้าร่วมชุมนุมประมาณ 1,000 คน ประเด็นหลักของการชุมนุมคือการแสดงออกถึงการไม่เห็นด้วยกับการยุบพรรคอนาคตใหม่ ซึ่งนักศึกษา และผู้เข้าร่วมการชุมนุมเชื่อว่าเป็นการใช้อำนาจอย่างไม่เป็นธรรม และลิดรอนสิทธิเสรีภาพ จากนั้นในวันถัดมาก็มีการชุมนุมในลักษณะเดียวกันเกิดขึ้นที่มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์ และจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ต่อมาขยายตัวไปยังมหาวิทยาลัยมหิดล มหาวิทยาลัยขอนแก่น และอีกหลายมหาวิทยาลัยทั่วทั้งประเทศ จำนวนผู้เข้าร่วมชุมนุมในแต่ละมหาวิทยาลัยมีนับพันคนที่สำคัญคือ กระแสของการชุมนุมยังขยายไปสู่โรงเรียนมัธยมศึกษาชั้นนำของประเทศหลายแห่งอีกด้วย ประเด็นหลักของการชุมนุมก็มีการขยายตัวจากเรื่องการแสดงออกถึงการไม่เห็นด้วยกับการยุบพรรคอนาคตใหม่ ไปสู่การต่อต้านเผด็จการที่มาจากการรัฐประหารปี 2557 การเรียกร้องให้มีประชาธิปไตย และในเชิงรูปธรรมคือ การขับไล่รัฐบาลพล.อ. ประยุทธ์ (พิชาย รัตนดิลก ณ ภูเก็ต ออนไลน์, 2563) โดยบรรยากาศการชุมนุมเป็นไปด้วยความเรียบร้อย ผู้ที่เข้าร่วมกิจกรรมได้ผลัดกันออกมาแสดงความคิดเห็น พร้อมกับชูป้ายคัดค้านเขียนข้อความแสดงออกถึงความต้องการประชาธิปไตย (โพสต์ทูเดย์ ออนไลน์, 2563) จากนั้นขบวนการนักศึกษายังคงเคลื่อนไหวทางการเมืองอย่างต่อเนื่องจนถึงปัจจุบัน

จากเหตุการณ์ทางการเมืองที่ได้กล่าวมาเห็นได้ว่า นิสิตนักศึกษามีบทบาทต่อการพัฒนาการเมืองของประเทศไทยเป็นอย่างมากรวมทั้งยังถือได้ว่าเป็นกลุ่มบุคคลที่มีแนวคิด และอุดมการณ์ทางการเมืองอย่างชัดเจน หากแต่เพียงในปัจจุบัน บทบาทของนิสิต นักศึกษามีความสำคัญมากขึ้นอย่างเห็นได้ชัด เนื่องจากสภาพของสังคมที่เปลี่ยนแปลงไป นิสิตนักศึกษาที่เป็นความหวังใหม่ของประเทศให้ความสนใจกับการเมืองการปกครองมากขึ้นอย่างเห็นได้ชัดเจน อย่างไรก็ตามจากปรากฏการณ์ทางการเมืองที่นักศึกษาออกมาเรียกร้องประชาธิปไตยในแต่ละช่วงเวลา ผู้วิจัยมีความสนใจที่จะศึกษาผ่านแนวคิดขบวนการทางสังคม (Social Movement) ซึ่งเป็นแนวคิดที่อธิบายความเคลื่อนไหวของขบวนการทางสังคม ซึ่งเป็นการเรียกร้องของกลุ่มคน

จำนวนหนึ่งที่ต้องการเปลี่ยน แปลงสังคมไปในทิศทางที่ตนปรารถนา โดยกลุ่มคนจำนวนหนึ่งเหล่านี้ อาจมีนับพันหรือนับหมื่นได้เข้าร่วมเรียกร้องโดยมีการจัดระเบียบทางสังคมอย่างหลวม ๆ ซึ่งแต่ละกลุ่มอาจมีระดับของการมีส่วนร่วมแตกต่างกัน ลักษณะร่วมบางประการของการเคลื่อนไหวทางสังคมคือ ผู้เข้าร่วมเคลื่อนไหวมีจุดมุ่งหมายที่แน่ชัด (Goal oriented) และมีความตั้งใจที่จะทำการเปลี่ยนแปลง (Intentional change) โดยมีอุดมการณ์ร่วมกันว่าการเคลื่อนไหวจะนำไปสู่การเปลี่ยนแปลงสังคมในทิศทางที่ตนปรารถนา การเคลื่อนไหวทางสังคมมีกระบวนการเกิดขึ้นที่ละขั้นตอนจนนำไปสู่การเคลื่อนไหวเพื่อเรียกร้อง กล่าวคือ สภาพการณ์ทางสังคมในขณะนั้น ทำให้กลุ่มผู้เคลื่อนไหวเรียกร้องรู้สึกคับแค้น (Strains) เนื่องจากไม่ได้รับความเป็นธรรมจากการเลือกปฏิบัติ เช่น เกิดการเอารัดเอาเปรียบ เมื่อความรู้สึกเช่นนี้เกิดขึ้นกับผู้คนจำนวนมาก ก็นำไปสู่ความเชื่อ (Beliefs) ร่วมกันว่าเป็นปัญหา และควรจัดการแก้ไข หากการพูดคุยประเด็นดังกล่าวขยายไปสู่วงกว้าง และเพิ่มจำนวนคนที่สนับสนุนมากขึ้น (Support) จะนำไปสู่การระดมทรัพยากรเพื่อการจัดองค์กร (Mobilization) โดยระดมทั้งคน เงิน และอื่นๆ รวมทั้งผู้เผยแพร่ประชาสัมพันธ์จนทำให้ผู้สนับสนุนเกิดจินตนาการว่าปัญหาที่เกิดขึ้นในขณะนี้เลวร้าย และต้องการการเปลี่ยนแปลง ในขั้นนี้ จะมีการจัดระเบียบองค์กร (organization) โดยมีองค์กรต่าง ๆ เข้าร่วม และแต่ละองค์กรอาจมีกลยุทธ์หรือเป้าหมายเฉพาะ แต่มีการประสาน งาน และอุดมการณ์ร่วมกัน เมื่อพัฒนาไปสู่การจัดการองค์กรร่วมกันแล้วจะมีการพัฒนากลยุทธ์ต่าง ๆ เพื่อให้บรรลุเป้าหมาย และปฏิบัติการ (Action) เพื่อนำไปสู่การเปลี่ยนแปลง เมื่อการปฏิบัติการเกิด ขึ้นกลุ่มผู้สูญเสียประโยชน์ก็พยายามจะสลายการเคลื่อนไหวด้วยวิธีการต่าง ๆ (Reaction) อย่างไรก็ตามการเคลื่อนไหวทางสังคมก็จะดำเนินจนถึงขั้นสุดท้ายของขบวนการเคลื่อนไหวคือ การไปสู่การแสวงหาทางเลือก (Resolution) ระหว่างกลุ่มผู้เคลื่อนไหว และผู้มีอำนาจในการเปลี่ยนแปลงเช่น อาจประนีประนอม อาจทำลายล้างกลุ่มผู้เคลื่อนไหวหรือการปฏิวัติ รัฐประหาร เป็นต้น (สวิดา ธรรมณีนวงศ์, 2544)

ด้วยเหตุผลดังกล่าวข้างต้น ผู้วิจัยจึงมีความสนใจที่จะศึกษาพัฒนาการความเคลื่อนไหวทางการเมืองของขบวนการนักศึกษากับประชาธิปไตย ด้วยสาเหตุจากสถานการณ์การเคลื่อนไหวทางการเมืองของขบวนการนักศึกษาในปัจจุบัน ที่ต้องการสิทธิ เสรีภาพ สังคมเท่าเทียม หากเปรียบเทียบการเคลื่อนไหวจากในอดีต อุดมการณ์ของนักศึกษาไม่ได้เปลี่ยนไป แต่การจัดตั้งยุทธวิธี เปลี่ยนไปตามความเจริญของสังคม โดยออกมาเคลื่อนไหวต่อต้านรัฐบาลอยู่ในขณะนี้ ด้วยเหตุผลนี้ ผู้วิจัยจึงมีความสนใจที่จะศึกษาขบวนการนักศึกษาที่เคลื่อนไหวทางการเมืองในแต่ละยุคสมัยผ่านกรอบแนวคิดขบวนการทางสังคม โดยวิธีการสังเคราะห์จากการศึกษาทฤษฎี การศึกษาตามตัวแปร และกำหนดขอบเขตการศึกษา ประกอบกับการค้นหาข้อมูลเชิงลึกตามประเด็นที่

กำหนดไว้ พร้อมทั้งนำเสนอแนวโน้มความเคลื่อนไหวทางการเมืองของขบวนการนักศึกษากับประชาธิปไตยไทยในอนาคต

วัตถุประสงค์ของการวิจัย (Research Methods)

1. เพื่อศึกษาถึงพัฒนาการความเคลื่อนไหวทางการเมืองของขบวนการนักศึกษาที่เรียกร้องประชาธิปไตยตั้งแต่ในอดีตจนถึงปัจจุบัน
2. เพื่อศึกษาถึงการเปลี่ยนแปลงด้านการก่อเกิดอุดมการณ์ การจัดตั้ง การระดมทรัพยากร ยุทธวิธีการเคลื่อนไหว เพื่อหาข้อสรุปของเหตุการณ์ อีกทั้งปัจจัยแวดล้อมทั้งโครงสร้างโอกาสทางการเมืองและฝ่ายต่อต้าน ที่มีผลต่อขบวนการนักศึกษาในการเคลื่อนไหวทางการเมือง
3. เพื่อนำเสนอแนวโน้มความเคลื่อนไหวทางการเมืองของขบวนการนักศึกษากับประชาธิปไตยในอนาคต

วิธีดำเนินการวิจัย (Methodology)

1. รูปแบบการวิจัย

การวิจัยครั้งนี้ เป็นการวิจัยเชิงคุณภาพ โดยการวิเคราะห์เอกสาร หอจดหมายเหตุ หนังสือ วารสาร สิ่งพิมพ์ต่าง ๆ ข้อมูลทางอินเทอร์เน็ต หนังสือทางวิชาการ บทความ สารนิพนธ์ วิทยานิพนธ์ และงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง กับการสัมภาษณ์เชิงลึก (In-depth interview) กับบุคคลผู้ให้ข้อมูลสำคัญ (Key informants) ใช้การสัมภาษณ์แบบมีโครงสร้าง (Structured Interview) และแบบกึ่งโครงสร้าง (Semi-Structured Interview) จำนวน 25 ท่าน ได้แก่ ขบวนการนักศึกษาทั้ง 4 กลุ่ม คือ (1) กลุ่มทะลุฟ้า (2) กลุ่มเฟมินิสต์ปลดแอก (3) กลุ่มมังกรปฏิวัติ (4) กลุ่มคณะปฏิสังขรณ์การพระศาสนาใหม่ และการสนทนากลุ่มเฉพาะกับผู้ทรงคุณวุฒิ และผู้เชี่ยวชาญ จำนวน 12 คน ได้แก่ ผู้เชี่ยวชาญทางรัฐศาสตร์ 7 ท่าน สมาชิกสภาผู้แทนราษฎร 2 ท่าน นักศึกษาที่เคลื่อนไหวทางการเมือง 2 ท่าน และ นักเคลื่อนไหวทางการเมือง 1 ท่าน โดยนำข้อมูลที่ได้มาวิเคราะห์เนื้อหาประกอบบริบทแล้วนำเสนอเชิงพรรณนาความ

2. ขอบเขตการวิจัย

2.1 ขอบเขตด้านเนื้อหา

ผู้วิจัยได้กำหนดขอบข่ายเนื้อหาของการศึกษาวิจัย โดยมุ่งเน้นพัฒนาการความเคลื่อนไหวทางการเมืองของขบวนการนักศึกษาไทยที่มีต่อการเรียกร้องประชาธิปไตย ตั้งแต่มีการเปลี่ยนแปลงการเมืองการปกครอง 24 มิถุนายน พ.ศ. 2475 จนถึงวิกฤติเหตุการณ์ในปัจจุบัน พ.ศ. 2564 และ

การศึกษาครั้งนี้ผู้วิจัยได้นำ “กรอบแนวคิด ทฤษฎีขบวนการทางสังคม” (Social Movements) มาศึกษาปรากฏการณ์ขบวนการนักศึกษาไทยที่เคลื่อนไหวทางการเมืองเพื่อเรียกร้องประชาธิปไตยในปัจจุบัน ผ่านสาเหตุการก่อเกิด อุดมการณ์ การจัดตั้ง การสนับสนุนด้านต่าง ๆ เพื่อหาข้อสรุป ซึ่งถือได้ว่าเป็นเงื่อนไขภายในของขบวนการนักศึกษา ในส่วนของปัจจัยแวดล้อม ที่เป็นเงื่อนไขภายนอก จะพิจารณาถึงโครงสร้างโอกาสทางการเมือง และฝ่ายต่อต้าน เพื่อนำมาวิเคราะห์หาแนวโน้มความเคลื่อนไหวทางการเมืองในอนาคต วิชานิพนธ์ฉบับนี้มีได้มุ่งหวังให้เกิดขึ้นเป็นบันทึกประวัติศาสตร์ของขบวนการนักศึกษาในช่วงเวลาดังกล่าว หากแต่จะมุ่งเน้นไปที่การศึกษากระบวนการความเคลื่อนไหวทั้งปัจจัยภายใน ภายนอก ปัจจัยแวดล้อม และเงื่อนไขที่ทำให้ขบวนการนักศึกษามีการปรับบทบาท รวมทั้งพัฒนาการขบวนการนักศึกษาเป็นสำคัญ ซึ่งถือได้ว่าเป็นหลัก และเป็นขอบเขตของการวิจัยในครั้งนี้

2.2 ขอบเขตด้านประชากร

เนื่องด้วยในช่วงระยะเวลาตั้งแต่ปี พ.ศ. 2475 จนถึง พ.ศ. 2564 ช่วงเวลาดังกล่าวได้มีกลุ่มบุคคล และองค์กรนักศึกษาได้แสดงบทบาทในด้านต่าง ๆ ทั้งที่เป็นทางการ และไม่เป็นทางการ ดังนั้นในแง่บุคคล และองค์กร จะพิจารณาเพียงบทบาทขององค์กรนำของขบวนการนักศึกษา ได้แก่ ศูนย์ กลางนิสิตนักศึกษาแห่งประเทศไทย (ศนท.) และสหพันธ์นิสิตนักศึกษาแห่งประเทศไทย (สนทท.) รวมทั้งองค์กรอื่น ๆ ที่มีส่วนเกี่ยวข้องกับองค์กรนำทั้งสอง และรวมไปถึงขบวนการนักศึกษา กลุ่มอื่น ๆ เครือข่ายนักกิจกรรมต่าง ๆ ทั้งที่เป็นองค์กรอย่างเป็นทางการ และไม่เป็นทางการ

2.3 ขอบเขตด้านระยะเวลา

ในมิติด้านเวลานั้นจะพิจารณาในช่วงปี พ.ศ. 2475 ซึ่งได้เกิดการปฏิวัติเปลี่ยนแปลงการปกครองและสิ้นสุดระยะเวลาในการศึกษาวิจัยปี พ.ศ. 2564 ซึ่งเป็นปีที่เกิดวิกฤติเหตุการณ์เคลื่อนไหวทางการเมืองของขบวนการนักศึกษา

ผลการวิจัย (Research Results)

จากการศึกษางานวิจัยเรื่อง “ความเคลื่อนไหวทางการเมืองของขบวนการนักศึกษากับประชาธิปไตย” ผลการวิจัยพบว่า (1) ขบวนการนักศึกษาจัดได้ว่าเป็นกลุ่มชนที่มีบทบาทสำคัญในการเป็นตัวนำการเปลี่ยนแปลงทางการเมืองในหลาย ๆ ครั้งที่ผ่านมา โดยเฉพาะอย่างยิ่งนักศึกษาจะเป็นกลุ่มที่มีบทบาทในการต่อต้านผู้นำเผด็จการ ต่อสู้เรียกร้องประชาธิปไตย และสร้างความชอบธรรมในสังคม นอกจากนี้ หากกล่าวถึงพัฒนาการของขบวนการนักศึกษาพบว่า ตั้งแต่การปฏิวัติเปลี่ยนแปลงการปกครอง 2475 เป็นต้นมา ขบวนการนักศึกษาก็อยู่ในยุคเผด็จการของคณะปฏิวัติ

ควบคุมการรวมกลุ่มทำกิจกรรมทางการเมืองของประชาชนอย่างเข้มงวด ส่งผลให้พลังนักศึกษาซึ่งเริ่มก่อตัวขึ้น และมีบทบาทเคลื่อนไหวร่วมกับกลุ่มอื่น ๆ ถดถอยสู่ภาวะซบเซา จนแทบมิได้มีบทบาททางการเมืองที่สำคัญอย่างใดอีกหลายปี พอเข้าสู่ทศวรรษที่ 2510-2520 อธิบายถึงพัฒนาการของขบวนการนักศึกษาภายใต้ระบอบเผด็จการได้เป็นอย่างดี เนื่องจากภายใต้การเมืองแบบปิดที่ไม่เปิดโอกาสให้สถาบันและพลังทางการเมืองอื่น ๆ มีพื้นที่พัฒนา ทำให้ขบวนการนักศึกษาเป็นเพียงกลุ่มพลังชนชั้นกลางเดียวที่มีความสำคัญนำไปสู่การเปลี่ยนแปลงทางการเมือง จากนั้นพัฒนาการการเติบโตของขบวนการนักศึกษาในทศวรรษที่ 2530-2550 พบว่าขบวนการนักศึกษาไม่ได้เป็นพลังหลักในการเปลี่ยนแปลงทางการเมืองอีกต่อไป พวกเขากลายเป็นเพียงพันธมิตรเชิงยุทธศาสตร์ (strategic alliance) ให้กับพลังการเมืองสำคัญอื่น ๆ ที่เติบโตขึ้นมาแทนที่พวกเขาเท่านั้น เช่น กลุ่มชนชั้นกลาง นักการเมือง สื่อมวลชน กลุ่มธุรกิจ เป็นต้น ซึ่งเป็นความถดถอยทางการเมืองของขบวนการนักศึกษา ต่อมาพัฒนาการของขบวนการนักศึกษายุคปัจจุบันพบว่า เริ่มจากการเคลื่อนไหวเป็นกลุ่มเล็กๆ ในยุคเผด็จการทหาร จากนั้นเข้าสู่การเลือกตั้งที่มีกติกาไม่ยุติธรรมนำไปสู่การเคลื่อนไหวใหญ่ ต่อสู้ด้วยยุทธวิธีต่างๆ ของขบวนการนักศึกษาจนถึงขณะนี้

(2) จากผลการศึกษาถึงการเปลี่ยนแปลงด้านการก่อเกิด อุดมการณ์ การจัดตั้ง การระดมทรัพยากร ยุทธวิธีการเคลื่อนไหว เพื่อหาข้อสรุปของเหตุการณ์ อีกทั้งปัจจัยแวดล้อมทั้งโครงสร้างโอกาสทางการเมืองและฝ่ายต่อต้าน ที่มีผลต่อขบวนการนักศึกษาในการเคลื่อนไหวทางการเมือง ขบวนการนักศึกษาทั้ง 4 กลุ่มพบว่า (1) เกิดจากความไม่พอใจความเป็นเผด็จการ (2) อุดมการณ์ที่ใช้เคลื่อนไหวคือ สังคมนิยม และเสรีนิยมประชาธิปไตย (3) ข้อเรียกร้องคือ รัฐบาลต้องลาออก ร่างรัฐธรรมนูญใหม่ และปฏิรูปเชิงสถาบัน (4) การจัดตั้งกลุ่มไม่เป็นทางการ ไม่มีแกนนำ แผนผังองค์กรเป็นแนวระนาบ โดยแบ่งงานไปตามความถนัดของแต่ละคน (5) เครือข่ายมีทั้งในกรุงเทพฯ และต่างจังหวัด ทำงานเชื่อมโยงกัน และใช้การประสานงานรูปแบบออนไลน์เป็นหลัก (6) การระดมทรัพยากรใช้สื่อออนไลน์มีการเปิดบัญชีรับบริจาค การขายสินค้าแบรนด์ของกลุ่ม และเงินสนับสนุนจากนักกิจกรรมเก่า (7) ยุทธวิธีการเคลื่อนไหว ใช้วิธีการจับมือกับกลุ่มต่างๆ เดินขบวนแสดงพลังเชิงสัญลักษณ์ ทำม็อบปิดถนนสร้างความปั่นป่วนอย่างพลัสม็อบ คาร์ม็อบ การประท้วง อารยะขัดขืน (8) ปัจจุบันเป็นระบบการเมืองแบบปกติที่สร้างโอกาสให้ทางขบวนการนักศึกษาเคลื่อนไหวง่ายขึ้นและยากขึ้นในเวลาเดียวกัน (9) ฝ่ายต่อต้านทำให้เคลื่อนไหวได้ยากขึ้น บางครั้งสร้างความยุ่งยากในเรื่องฟ้องร้องคดีความ

(3) แนวโน้มความเคลื่อนไหวทางการเมืองของขบวนการนักศึกษากับประชาธิปไตยในอนาคตตามกรอบแนวคิดขบวนการทางสังคม ดังนี้ (1) แนวโน้มด้านสาเหตุที่ทำให้เกิดขบวนการ

ขึ้นอยู่กับเงื่อนไขโครงสร้างโอกาสทางการเมือง ณ เวลานั้นเป็นอย่างไร (2) แนวโน้มด้านอุดมการณ์ทางการเมืองจะมีแนวโน้มของการเคลื่อนไหวในลักษณะที่เป็นอุดมการณ์แบบเสรีนิยมประชาธิปไตยที่แฝงด้วยอุดมการณ์อื่น (3) แนวโน้มความเคลื่อนไหวทางการเมืองด้านข้อเรียกร้องขึ้นอยู่กับเงื่อนไขของ อุดมการณ์ และโครงสร้างโอกาสทางการเมือง ณ เวลานั้นเป็นอย่างไร (4) แนวโน้มด้านการระดมทรัพยากรขึ้นอยู่กับความ ขอบธรรมของข้อเรียกร้องว่าจะตอบโจทย์ของคนสังคมมากน้อยแค่ไหน (5) แนวโน้มด้านยุทธวิธีการเคลื่อนไหวขึ้นอยู่กับเงื่อนไขของอุดมการณ์ทางการเมืองในขณะนั้นว่าไปแนวทางไหน อีกทั้งสภาพโครงสร้างโอกาสทางการเมือง ณ เวลานั้น เป็นอย่างไร (6) แนวโน้มด้านบทสรุปการเคลื่อนไหวขึ้นอยู่กับเงื่อนไขของข้อเรียกร้องของขบวนการนักศึกษาเป็นสำคัญ (7) แนวโน้มด้านโครงสร้างโอกาสทางการเมืองขึ้นอยู่กับบริบททางการเมืองในขณะนั้นเป็นอย่างไร เช่น หากระบบเป็นประชาธิปไตย ขบวนการนักศึกษาก็สามารถใช้สิทธิ์ในการเคลื่อนไหวเรียกร้องแสดงออกได้ง่ายขึ้น แต่หากระบบเป็นเผด็จการขบวนการนักศึกษาก็ไม่สามารถเคลื่อนไหวเรียกร้องได้

อภิปรายผล (Research Discussion)

งานวิจัยเรื่อง “ความเคลื่อนไหวทางการเมืองของขบวนการนักศึกษากับประชาธิปไตย” พบประเด็นที่สำคัญสมควรนำมาอภิปรายผล คือ พัฒนาการของขบวนการนักศึกษาตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบัน พบว่า ขบวนการนักศึกษาจัดได้ว่าเป็นกลุ่มชนที่มีบทบาทสำคัญในการเป็นตัวนำการเปลี่ยนแปลงทางการเมืองในหลาย ๆ ครั้งที่ผ่านมา โดยเฉพาะอย่างยิ่งนักศึกษาจะเป็นกลุ่มที่มีบทบาทในการต่อต้านผู้นำเผด็จการ ต่อสู้เรียกร้องประชาธิปไตย และสร้างความชอบธรรมในสังคม นอกจากนี้ หากกล่าวถึงพัฒนาการของขบวนการนักศึกษาพบว่า ตั้งแต่การปฏิวัติเปลี่ยนแปลงการปกครอง 2475 เป็นต้นมา ขบวนการนักศึกษาก็อยู่ในยุคเผด็จการของคณะปฏิวัติ ควบคุมการรวมกลุ่มทำกิจกรรมทางการเมืองของประชาชนอย่างเข้มงวด ส่งผลให้พลังนักศึกษาซึ่งเริ่มก่อตัวขึ้นและมีบทบาทเคลื่อนไหวร่วมกับกลุ่มอื่น ๆ ถดถอยสู่ภาวะซบเซา จนแทบมิได้มีบทบาททางการเมืองที่สำคัญอย่างใดอีกหลายปี พอเข้าสู่ทศวรรษที่ 2510-2520 อธิบายถึงพัฒนาการของขบวนการนักศึกษาภายใต้ระบอบเผด็จการได้เป็นอย่างดี เนื่องจากการเมืองแบบปิดที่ไม่เปิดโอกาสให้สถาบันและพลังทางการเมืองอื่น ๆ มีพื้นที่พัฒนา ทำให้ขบวนการนักศึกษาเป็นเพียงกลุ่มพลังชนชั้นกลางเดียวที่มีความสำคัญนำไปสู่การเปลี่ยนแปลงทางการเมือง จากนั้นพัฒนาการการเติบโตของขบวนการนักศึกษาในทศวรรษที่ 2530-2550 พบว่าขบวนการนักศึกษาไม่ได้เป็นพลังหลักในการเปลี่ยนแปลงทางการเมืองอีกต่อไป พวกเขากลายเป็นเพียงพันธมิตรเชิงยุทธศาสตร์

(strategic alliance) ให้กับพลังการเมืองสำคัญอื่น ๆ ที่เติบโตขึ้นมาแทนที่พวกเขาเท่านั้น เช่น กลุ่มชนชั้นกลาง นักการเมือง สื่อมวลชน กลุ่มธุรกิจ เป็นต้น ซึ่งเป็นความถดถอยทางการเมืองของขบวนการนักศึกษา จากนั้นเข้าสู่ยุคปัจจุบัน พบว่า เริ่มจากการเคลื่อนไหวเป็นกลุ่มเล็กๆ ในยุคเผด็จการทหาร จากนั้นเข้าสู่การเลือกตั้งที่มีกติกาไม่ยุติธรรมนำไปสู่การเคลื่อนไหวใหญ่ ต่อสู้ด้วยยุทธวิธีต่าง ๆ ของขบวนการนักศึกษจนถึงขณะนี้ ซึ่งสอดคล้องกับงานวิจัยของ อิกานต์ ศรีนารา (2555) ได้ศึกษางานวิจัยเรื่อง “ความคิดทางการเมืองของ “ปัญญาชนฝ่ายค้าน” ภายหลังการตกต่ำของกระแสความคิดสังคมนิยมในประเทศไทย พ.ศ. 2524 – 2534” โดยมีวัตถุประสงค์ในการศึกษาเพื่อศึกษาการก่อตัวทางสังคมและการก่อตัวทางความคิด รวมทั้งสภาพการดำรงอยู่ทางสังคมการเมืองของปัญญาชนฝ่ายค้านไทยกลุ่มต่างๆ ที่มีบทบาทสำคัญในการนำเสนอเผยแพร่ความคิดทางการเมืองต่อสาธารณชนในช่วงระหว่างปี 2524-2534 ที่พบว่า โครงสร้างทางการเมืองระหว่างปี พ.ศ.2524-2534 สังคมไทยได้เกิดการเปลี่ยนแปลงขึ้นในหลาย ๆ ด้าน ไม่ว่าจะเป็นการตกต่ำลงอย่างรวดเร็วของอุดมการณ์ และขบวนการสังคมนิยมที่นำโดยพรรคคอมมิวนิสต์แห่งประเทศไทย การเปลี่ยนแปลงไปเป็นแบบทุนนิยมมากขึ้นของระบบเศรษฐกิจไทย และการค่อย ๆ หลุดพ้นออกจากอิทธิพล และการแทรกแซงทางการเมืองของกองทัพ และเปลี่ยนแปลงไปสู่ทิศทางที่มีความเป็นประชาธิปไตยมากขึ้นของการเมืองไทย ความเปลี่ยนแปลงเหล่านี้ได้ส่งผลกระทบต่อนักปัญญาชนฝ่ายค้านไทยในเวลานั้นได้ร่วมกันสร้าง และเผยแพร่แนวความคิดทางการเมืองฝ่ายค้านที่มีอิทธิพลต่อสาธารณชนจำนวนมาก และสอดคล้องกับงานวิจัยของ Douglas O'Donnell Offenhartz (2006) ได้ศึกษางานวิจัยเรื่อง “กิจกรรมนักศึกษาในประเทศไทยตั้งแต่ปี พ.ศ.2516 ถึง พ.ศ.2549” โดยมีวัตถุประสงค์ในการศึกษากลุ่มนิสิตนักศึกษาที่เป็นนักเคลื่อนไหวทางการเมืองระหว่างช่วงพุทธศตวรรษ 2510 ซึ่งเป็นกลุ่มที่เรียกว่า “คนเดือนตุลา” พบว่า ช่วงเวลาดังกล่าวเป็นช่วงที่ประเทศไทยกำลังเผชิญหน้ากับการเปลี่ยนแปลงทางสังคมหลายด้าน ในทางการเมืองมีความขัดแย้งระหว่างนิสิตนักศึกษาที่ต้องการการปกครองระบอบประชาธิปไตยและอุดมการณ์ฝ่ายซ้ายกับระบอบเผด็จการถนอม-ประภาสที่ขาดความชอบธรรมในสายตาประชาชน การปิดกั้นสิทธิเสรีภาพได้สร้างเงื่อนไขที่นำไปสู่การเคลื่อนไหวทางสังคมของมวลชน อันนำไปสู่การขับไล่ระบอบทหารในที่สุด ในห้วงสามปีหลังเหตุการณ์ 14 ตุลา 2516 ขบวนการนิสิตนักศึกษาได้เป็นผู้นำการเปลี่ยนแปลงทางการเมืองแบบก้าวหน้า และกลุ่ม “คนเดือนตุลา” ยังคงเป็นแนวหน้าในการปฏิรูปทางการเมือง และเป็นกำลังสำคัญของประชาสังคมไทย และการเคลื่อนไหวประชาธิปไตยในช่วงพุทธศตวรรษ 2520 ถึง 2530 ต่อเนื่องมาจนถึงปัจจุบัน

สรุป

ขบวนการนักศึกษาออกมาเคลื่อนไหวทางการเมืองครั้งแรกที่เด่นชัดตั้งแต่ พ.ศ. 2500 ผ่านการเปลี่ยนแปลงทางการเมืองมาหลายครั้ง ล้มลุกคลุกคลานในการเรียกร้องประชาธิปไตยตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบันก็ยังคงเกิดการรัฐประหาร พ.ศ. 2557 นั้น สาเหตุมาจากอำนาจทั้งสอง ระหว่างอำนาจเลือกตั้งของประชาชน กับ อำนาจพิเศษของกองทัพ ปัญหาสำคัญก็คือ ปัญหาการทุจริตคอร์รัปชันของเหล่านักการเมืองที่เข้ามาสู่อำนาจร่วมมือกับข้าราชการบางกลุ่ม ที่ขยายตัวอย่างมหาศาลจนทำให้ฝ่ายอำนาจพิเศษ สามารถใช้เป็นข้ออ้างในการเข้าทำรัฐประหารได้อยู่เสมอมาจนถึงปัจจุบันจากการรัฐประหารนี้นำมาสู่การเคลื่อนไหวทางการเมืองในปัจจุบันเริ่มจากความไม่พอใจของนักศึกษาจากการรัฐประหาร พ.ศ. 2557 จนกระทั่งมีการเลือกตั้งในปี 2562 และคิดว่าการเลือกตั้งจะนำไปสู่การใช้สิทธิ เพื่อเปลี่ยนแปลงประเทศไปในทิศทางใหม่ แต่สิทธิและเจตนารมณ์ของพวกเขากลับถูกบิดเบือน ถูกโค่นล้มโดยฝ่ายที่ต้องการสืบทอดอำนาจ ความไม่พอใจนี้จึงถูกปะทุออกมาจากนั้นเกิดการยุบพรรคคอนาคตใหม่ ทำให้มีนักศึกษาออกมารวมตัวกันเคลื่อนไหวแบบ แฟลชม็อบ ก่อนที่สถานการณ์โควิด 19 จะมาหยุดการเคลื่อนไหว ต่อมาสถานการณ์โรคระบาดดีขึ้นนักศึกษาเริ่มกลับมาชุมนุม โดยมีแกนนำปราศรัยปลุกเร้าผู้ร่วมชุมนุมผ่านเวทีบนท้องถนน และโซเชียลมีเดียเพื่อให้เกิดความเกลียดชัง นำมาสู่การเคลื่อนไหวต่อสู้และเปลี่ยนแปลงแบบที่กลุ่มตนต้องการจากนั้นความเป็นกลุ่มก้อนจำนวนมากช่วยสร้างขวัญกำลังใจให้กับผู้ร่วมชุมนุมเกิดความฮึกเหิม มีอารมณ์ร่วม พร้อมทำในสิ่งที่แกนนำสั่ง จึงเกิดข้อเรียกร้องที่มาจากอุดมการณ์ของผู้ร่วมชุมนุม อาทิ การให้นายกลาออก ไม่คุกคามประชาชน รวมถึงการปฏิรูปสถาบัน ผ่านอุดมการณ์ ประชาธิปไตยที่ว่าด้วยเรื่อง สิทธิเสรีภาพ ความเสมอภาค และความเท่าเทียมกัน ในส่วนการระดมทรัพยากรและระดมคนให้เข้าร่วมในขบวนการเคลื่อนไหว นำมาสู่รูปแบบการชุมนุมแบบดาว กระจาย ประกาศให้ทุกคนเป็นแกนนำ ไม่ต้องยึดโยงกับแกนนำ ผ่านสื่อสังคมออนไลน์ คือ โซเชียลมีเดีย ซึ่งเป็นยุทธวิธีที่ขบวนการศึกษานำมาใช้ เช่น การให้ข้อมูล การนัดชุมนุม การกดถูกใจ กดแชร์ การแสดงความคิดเห็น ในเฟสบุ๊ก หรือการรีทวีต ในทวิตเตอร์ด้วย ดังนั้นจากการศึกษาประวัติศาสตร์ของขบวนการนักศึกษาที่เคลื่อนไหวทางการเมืองในอดีต จากนั้นศึกษาการเคลื่อนไหวในปัจจุบัน ต้องเอาข้อบกพร่องมาสรุป เพื่อเป็นข้อสรุปการเคลื่อนไหวในอนาคต เป็นการประเมินผลนำไปสู่การปรับปรุงแก้ไข นำไปบริหารจัดการขบวนการนักศึกษาที่เคลื่อนไหวทางการเมืองในอนาคต

ข้อเสนอแนะ (Research Suggestions)

ข้อเสนอแนะการวิจัยครั้งต่อไป

การวิจัยเรื่อง ความเคลื่อนไหวทางการเมืองของขบวนการนักศึกษา แต่เป็นการศึกษาในกรอบระยะเวลาที่แคบลง เป็นลักษณะเจาะลึกประเด็นความเคลื่อนไหวทางการเมืองของขบวนการนักศึกษาในช่วงเวลานั้นโดยเฉพาะ เพื่อค้นหาคำตอบตามกรอบแนวคิด ทฤษฎีขบวนการทางสังคม ก็จะได้ผลการวิจัยที่ละเอียดขึ้น และทำให้ได้ทราบปัญหาบางประเด็นที่ยังมีข้อสงสัยอยู่

การวิจัยเรื่อง กระบวนการแนวคิดที่ใช้เคลื่อนไหวทางการเมืองของขบวนการนักศึกษาที่นำไปสู่การเปลี่ยนแปลงทางการเมืองในอนาคต ซึ่งจากงานวิจัยชิ้นนี้ได้พบประเด็นเกี่ยวกับอุดมการณ์หรือแนวคิดที่ใช้เคลื่อนไหวทางการเมืองของขบวนการนักศึกษาในปัจจุบันพบว่า ในอดีตขบวนการนักศึกษามีแนวคิดเสรีนิยมบ้าง สังคมนิยมบ้าง แต่ทุกครั้งมุ่งเน้นไปที่ความเป็นประชาธิปไตยโค่นล้มเผด็จการ แต่ในปัจจุบันเกิดการเปลี่ยนแปลงมีการยกระดับข้อเรียกร้องแบบสุดโต่งคือ การเปลี่ยน แปลงเชิงโครงสร้างหรือการปฏิรูปการปกครอง จึงเป็นสาเหตุว่าทำไมต้องค้นหาคำตอบในประเด็นนี้

เอกสารอ้างอิง (References)

- กนกรัตน์ เลิศชูสกุล. (2556). “การรื้อฟื้นและการก่อร่างสร้างตัวของความเป็นคนเดือนตุลาฯ จากนักศึกษาฝ่ายซ้ายผู้พ่ายแพ้สู่คนเดือนตุลานั้นกู้เพื่อประชาธิปไตยแห่งประเทศไทย 2510”. *ฟ้าเดียวกัน*, 11, กรกฎาคม-กันยายน, หน้า 132-177.
- ชาญวิทย์ เกษตรกุล. (2556). *การมีส่วนร่วมทางการเมืองต่อการพัฒนาประชาธิปไตยของนักศึกษา*. กรุงเทพฯ: วิทยาลัยรัฐธรรมนุญ สำนักงานศาลรัฐธรรมนูญ.
- ธิดาภรณ์ ศรีนารา. (2555). *ความคิดทางการเมืองของ “ปัญญาชนฝ่ายค้าน” ภายหลังการตกต่ำของกระแสความคิดสังคมนิยมในประเทศไทย พ.ศ. 2524–2534*. อักษรศาสตร์ดุสิตบัณฑิต. สาขาวิชาประวัติศาสตร์: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- พิชัย รัตนดิลก ณ ภูเก็ต. (2563). *การเคลื่อนไหวของนิสิตนักศึกษา*. (ออนไลน์). สืบค้นเมื่อวันที่ 3 มกราคม 2564, จาก <https://mgronline.com/daily/detail/9630000020003>.
- แฟลชม็อบ. (2563). “นักเรียน-นักศึกษา” แร่ต่อเนื่องผนึกพลังเรียกร้องประชาธิปไตยไล่เผด็จการ. (ออนไลน์). สืบค้นเมื่อวันที่ 3 มกราคม 2564, จาก <https://www.posttoday.com/politic/news/616156>.
- สุวิดา ธรรมมณีวงศ์. (2544). *การเคลื่อนไหวทางสังคม*. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยศิลปากร.
- Offenhartz, Douglas O'Donnell. (2006). *Student Activism in Thailand from 1973 to 2006*. Master Thesis. Master of Arts Program in Thai Studies, Faculty of Arts, Chulalongkorn University.

